

HEGYI KLÁRA:

Török tárgyú ismeretterjesztésünk kérdései (Gondolatok a Várak, törökök c. tévésorozat kapcsán)

Sok olyan korszaka és kérdése van a magyar történelemnek, amelyik izgalmasságával, az iránta már meglévő érdeklődéssel önmaga kínálja a hálás tudománynépszerűsítés — és ha filmről van szó: a jó képi feldolgozás — lehetőségét. Talán nem tűnik elfogultságnak, ha a török hódoltság korszakát hangsúlyozottan ezek közé sorolom. Az iránta megnyilvánuló ténylegesen nagy köz-érdeklődéshez azonban nagy köz-tudatlanság párosul, teljesen érthetően. Az igényesebb érdeklődő még tájékozódhat Fekete Lajos és Káldy-Nagy Gyula népszerűsítő munkáiban, ám a legszélesebben vett olvasó vagy mozinéző közönség az egyetlen becsületes és szép (nem a megfilmesített) Egri csillagok-on kívül csak a Törökfejes kopjá-ból vagy a Koppányi aga testamentumá-ból alakíthat magának képet a hódoltság életéről — talán kedves, de végletesen hamis képet. S a mohamedán keletről elterjedt romantikus és sokszor zavaros képet gyermeteg operettek teszik még hamisabbá és zavarosabbá.

Bármennyire lehangoló, érthető hát, hogy történéstől, török szakos egyetemi hallgatótól meg Isztambulból hazatérő turistától kicsi és nagy, művelt és műveletlen beszélgetőpartner mindegyre azt kérdezi, hogy ittak-e és isznak-e a törökök bort, hány asszony él egy háremben és hordanak-e még fátylat a nők. Tréfás kedvű telefonálók az egyetem török tanszékét is fel-felhívogatják, s a leggyakrabban (a hecc-kérdések statisztikája sem érdektelen) a selyemzsinór színéről érdeklődnek. Ezt a „tudásanyagot” az iskolai oktatás azután kiegészíti néhány tudományos közhellyel: a törökök fosztogatásból tartották el magukat, nem építettek csak romboltak, fél Magyarországot rabságba hurcolták. A janicsárok lázadoztak, a szultánok pedig jobbára a főemberek fejének levágatásával voltak elfoglalva.

Mindez aligha tekinthető valódi tudásnak, sokkal inkább egy évszázadok alatt kialakult, beidegződött felfogásnak. Alkotóelemeinek egyike-másika lehet igaz, a belőlük kikerekedő összkép mégis hamis. Nehéz itt, sok más kérdéshez hasonlóan, az ismeretterjesztő munka, mert nem egyszerűen egy űrt kell tudásanyaggal kitöltenünk, hanem előbb módszeres irtással létre kell hoznunk ezt a kitölthető űrt. Ezért kell nagy gonddal úgy kiválogatnunk mindazt, amit a népszerűsítés során elmondunk vagy leírunk, hogy mondandónk ne a közismert közhelyekre építsen, ha lehet, még csak össze se csengjen velük.

A televízió örvendetesen megszorodó történeti tárgyú műsorai között nemrég a török hódoltság is helyet kapott. A „Várak, törökök” című háromrészes sorozat második és harmadik része foglalkozott Szakály Ferenc forgatókönyve alapján a török birodalommal és magyarországi uralmával. A film rengeteg újat, a köztudattól eddig távol álló ismeretet adott a kettős uralomról, a magyar végváriak szerepéről, a lakosság helyzetéről, mindkét fél rab-

jainak országjáró kolduló útjairól és még egy sor kérdésről. Volt viszont több vitatható vagy éppen ellenkezőt kiváltó pontja is, éppen ott, ahol ítéletei a fentebb felsorolt közhelyekkel csengtek egybe.

A filmet részben kiindulópontul, részben ürügyként szeretném felhasználni arra, hogy felvessek néhány szemléleti kérdést és vitatkozzam az általam „európainak” nevezett felfogással. Annál is inkább időszerű elgondolkoznunk ezekről a kérdésekről, mert nemcsak az idevágó érdeklődés nőtt meg az utóbbi időben, hanem valamelyest az alkalmak is megszorodtak az ismeretterjesztésre. A Gondolat kiadó most induló népszerű történeti sorozatának XV—XVII. századi köteteiben minduntalan felmerül majd a török kérdés, egyre több helyről kérnek török tárgyú TIT előadást, s a közeledő Mohács-évforduló is nyilván meghozza majd a maga konjunktúráját.

A török birodalom megközelítésének és megítélésének hogyanja természetesen nemcsak az ismeretterjesztésben kérdés, hanem magában a kutatásban is. De amíg a többnyire részkérdéseket vizsgáló kutató ritkán kényszerül leegyszerűsítő általánosságok megfogalmazására és sommás ítéletre, addig a tudományát népszerűsítő előadó számára nincs kegyelem: meg kell mondania, milyenek voltak a törökök és mérleget kell készítenie magyarországi uralmukról.

1. A mohamedán kelet iránti európai érdeklődésben két érzelem keveredik: az egzotikus világba bekukucsálni vágyó, jóindulatú érdeklődés és a nemegyszer felsőbbrendű idegenkedés. Általában, a törökök esetében biztosan ez az utóbbi az erősebb, hiszen a tőlük való évszázados félelemben eredezik. Tudományos közhely a XIV—XV. századi, a nagy hódításokba éppen belelendülő oszmán birodalmat több évszázados elmaradással vagy éppen barbársággal vádolni.

A Magyar Történetben Szekfű Gyula ezt a barbárságot, ezt az eredendő „alacsonyabbrendűséget” olyan szuggesztív erővel írta le, hogy ezzel szemben minden ellenvetés erőtlen habogásnak fog tűnni még hosszú ideig. Két világot ütköztet össze, amelyben „a török az életformának lényegesen alacsonyabb, barbárabb fokát foglalta el”; „munkaiszonya miatt, szinte éhen hal”; lakása földbe vájt gödör, a legegyszerűbb használati tárgyak nélkül, „kecskével lakik benne a ház ura”, úgy, „mint a barom az istállóban”. „És az ilyen műveltségi igényekkel rendelkező török — a vallási és állami törvények szerint — teljhatalmú ura a keresztényeknek, s ha mint katona európai területre jut, ott a magasabb kultúra kész termékeit teljes szabadsággal ragadja el a munkás keresztényektől.” A műveltje esztelen vérontásban tobzódik, a nyelveket, matematikát és asztronómiát tanult nagyvezír sátra előtt hóhérlegények fűrészelik le csorbá késükkel a keresztény rabok fejét, „meleg, piros vér zöld fűvön”.

Sok ilyen felfogásban fogant ítéletet olvashatunk az európai irodalomban, ha nem is ilyen élesen s ilyen szépirói tehetséggel megfogalmazva. A fejlődésbeli elmaradottság általánosan elfogadott tétel, Szakály Ferenc is így fogalmazott a filmben: a török birodalom gazdasági és társadalmi szerkezete fejlettségben messze elmaradt az európai államokétól; a kézműipar fejlettsége és a mezőgazdasági termelés szintje szintén rendkívül visszamaradott volt; a földet művelő töröknél nyomorultabbat nem ismertek Európa legelmaradottabb országai sem.

Értelmetlen azon vitatkozni, hogy a XIV. század második felében Anatóliából Macedóniába vagy Dél-Bulgáriába áttelepülő török földműves elhagyott

lakógödre vagy új lakhelyén megörökölt háza volt „magasabb kultúrfok és műveltségi igény” alapján berendezve. Bármilyen sokat mond is a mezőgazdasági termelés technikai szintjének megítéléséhez az egykorú balkáni és anatóliai ekevasak egybevetése, ennek az eredményét sem érzem perdöntőnek. (Bár a filmen látott kisázsiai település kupolás kis sárházai csak a szemünknek idegenek, de nem látszanak kevésbé alkalmasnak emberi lakhelyül, mint a középkori európai paraszt házai. S miért vagyunk olyan biztosak abban, hogy a XIV. századi kisázsiai lakosság — magas kultúrájú ókori birodalmak, Bizánc, majd a szeldzsuk birodalom örököse — mindenestől számottevően alacsonyabb termelési és kulturális szinten állt, mint Kelet-Európa? Itt sem mindegy, hogy Kisázsia melyik területét nézzük. A kopár anatóliai fennsíkon nyomorúságosabb volt az élet, de a jól termő és gazdag tengerparti területek állják az összehasonlítást.)

A kérdésfeltevéssel van baj, az „Európától való többszázéves elmaradás” ítéletével, az erőszakolt mennyiségi összevetéssel. Ezt érezzük is, s ezért az összehasonlítást csak addig visszük, amíg nem hoz zavaró eredményt. De vigyük csak egy kicsit tovább. Mondjuk a XV. században (mert egyáltalán nem mindegy, mikorról beszélünk), a török birodalom gazdagsága és társadalmi felépítése többszázéves lemaradásban volt Európa mögött — egyes kutatók azt is tudni vélik, hogy éppen háromszáz évesben. Ezen a kezdetleges gazdasági bázison ez az alig-alig differenciálódott társadalom már létrehozott egy olyan centralizált államot, amelyet az európai uralkodók csak jókedvű álmaikban képzeltek el maguknak. Ez a kulturálisan elmaradott ország a korabali európai szintnél jóval fejlettebb adminisztrációval rendelkezett. Hadserege európai normákkal mérve végleg az elmaradottság és a fejlettség zagyva keveréke. A feudális(?) szpáhik egy Európában már egyre kevésbé használható katonaelemet képviseltek — itt mégis fegyelmezetten és magas hatásokkal hadakoztak még jó száz esztendeig. A fejletlen társadalom megteremtette a korszerű zsoldossereget, amelyik azonban elavult taktikát és harcmódot követett.

A kusza ellentétpárokat vég nélkül lehetne sorolni. Fejlett vagy fejletlen volt hát a török birodalom, elmaradt Európa mögött vagy netán előtte járt? Vagy éppen ez is, az is? Míg egyrésztől fejlett, addig más résztől fejletlen? Nem, sem ez nem volt, sem az. *Más* volt, nem lehet az európai feudalizmus normáival megítélni, ezért a vele való ilyenfajta összevetés is értelmetlen.

Lehetetlen ezt az európaítól olyannyira eltérő tartalmat néhány sorban, akár néhány oldalon leírni. Két állítást azonban ide kíváncozik. Az egyik az, hogy az előbb felsorolt, látszólag egymásnak ellentmondó jelenségek és intézmények ennek a (a maga törvényein) épülő társadalomnak a termékei voltak, annak a szükségletei teremtették meg őket, ezért a valóságban köztük nem volt semmilyen ellentmondás. A másik az, hogy amíg ennek a társadalomnak az éltetője, a területi terjeszkedés sikeresen haladt, addig ez a társadalom a maga mércéjével mérve nagyonis fejlett intézményeket hozott létre. Amikor a terjeszkedés leállt, a gazdasági, társadalmi és szellemi fejlődés is elakadt, mert e külső hajtóerő nélkül ez a társadalom nem tudta magát sem tökéletesíteni, sem átalakítani. A XVIII—XIX. századra Európa beteg embere tényleg elmaradt mindentől, az előreszárguló Európától és hajdan volt magától is. S mi hajlamosak vagyunk a későbbi lemaradás mértékét a korábbi századokra is hasonló arányban vetíteni vissza.

2. Az európai szemlélet másik örök vádjá a török birodalommal szemben az, hogy abban alig-alig volt valami „eredeti” török. Átvettek, gorbombáiban

fogalmazva: összelopkodtak minden anyagi és szellemi értéket: vallást, intézmény-modellt, technikai találmányt és hadászati újítást, ami az őket körülvevő világban az útjukba került. Amióta az újkori történetírás a török birodalommal foglalkozik, folyik a vita — ma már szerencsére csendesedőben — az európai és a török szakemberek között. Az utóbbiak — sokszor alaposan túlőve a célon — hangsúlyozzák az oszmán-törökség intézményeinek és szellemi alkotásainak (ha nem is nemzeti, de) etnikai és birodalmi karakterét. Az európai felsőbbrendűség főleg múlt századi ítélete ezzel szemben az oszmán-törököket szinte mindenüktől megfosztotta: intézményeik és vallásuk arab-mohamedán, jogrendjük és művészetük bizánci és perzsa, nyelvükben a segédigéken és a számneveken kívül alig van török szó.

Kár lenne átvennünk ezt a szemléletet. Mert hamis, annak ellenére, hogy részleteiben igaz. A legtöbb török intézmény eredeti változatát valóban könnyűszerrel fellelhetjük az araboknál vagy a szeldzsukoknál. De attól a perctől kezdve, hogy egy ilyen átvett intézmény beépült az oszmán-török birodalom szervezetébe, ennek a birodalomnak, ennek a társadalomnak a szükségletei szerint alakult, fejlődött tovább. Egy török tímárbirtokos szpáhi a török birodalom katonája volt s javadalombirtokának sorsa az évszázadokon át a birodalom fejlődési törvényszerűségeinek megfelelően alakult; s ezen mit sem változtat az, hogy ezt a földhasználati módot, a tímárrendszert nem a törökök találták ki. II. Mehmed, I. Szelim és Nagy Szolimán törvényalkotó tevékenysége a mohamedán világi törvényhozás csúcát, egyben a vallásjog addig nem tapasztalt meghaladását jelentik, s ezek a törvénykönyvek oszmán-törökök voltak akkor is, ha sok elemüket a meghódított népek korábbi joggyakorlatából kölcsönözték.

Előszeretettel vitatjuk el a törököktől művészeti alkotásaikat, hiszen ez egybecseng az elemiben magunkba szívott közhellyel: a törökök nem építettek. Ezt hallottuk különben a filmben is: a törökök Konstantinápoly elfoglalásakor nem tettek egyebet, mint hogy az ott talált templomok sarkára minareteket húztak és lemeszelték a bennük talált csodálatos mozaikokat. S amit később mégis építettek, az is a bizánci stílus másolata.

Az Isztambulban található többszáz dzsámi és mecset között számban elvész az a néhány, amelyik eredeti bizánci. A többi török, s nemcsak építési idejét tekintve, hanem térképezését, díszítését, egész stílusát tekintve is az. Mohamedán templomok, de egyben oszmán-törökök is, különböznek mind közelségi arab, mind belső-ázsiai török társaiktól. Ha a nemrég feltárt budai gótikus szobrokat csodáljuk vagy a várnegyed házaiban megmaradt ülőfülkékben gyönyörködünk, eszünkbe sem jut alacsonyabba értékelni őket azért, mert a gótikát nem Budán találták ki. Vitassuk viszont el a zseniális Szinán építőmestertől az önálló teremtőerőt csak azért, mert az építészetben már ismert elemekből állította össze remekműveit? A Szulejmánije dzsámi monumentális nyugalma, a Kék mecset égszínű csempedíszítése vagy a szultáni szeráj könnyed kioszkjai török mestereket dicsérnek akkor is, ha építésük előtt az emberiség már ismerte a centrális kupolát, az égetett csempét és a faragott oszlopot.

A törökök minden elmozdítható értéket magukkal hurcoltak, a számukra elfogadhatatlan művészeti értékeket pedig megsemmisítették — ismételtetjük megbántódva, s szomorúan újra megcsodáljuk azt a két gyertyatartót, ami a Budáról Isztambulba vitt kincsek közül hírmondónak megmaradt. Igen, a törökök elvittek mindent, ami számukra értékes volt, és eredményesen el-

takarítottak minden olyan alkotást, amit vallásuk parancsa bálványának nyilvánított. Vitathatatlanul óriási károkat okoztak Magyarországon is. De gondoljuk meg: volt a világnak olyan hódító hadserege, amelyik hadizsákmány nélkül tért haza? A párizsi múzeumokban kóborolva cinkos elismeréssel adózunk Napóleon gyűjtögető szenvedélyének, s ha sajnálkozva is, de belenyugszunk abba, hogy a fényre nyiladozó, polgárosodó francia szellem sorra beverte a gótikus katedrálisok sötétre festett üvegablakait, a forradalom pedig kő-mivoltukban is lefejezésre ítélte a szent- és királyszobrok jórészét. Miért csak keletről jött hódítók esetében nem tudjuk még indulatok nélkül, józan magyarázatot keresve nézni az ilyesmit, miért csak nekik nem tudjuk ezt soha megbocsátani?

Távrolról sem áll szándékomban védőbeszédet tartani a török birodalom érdekében, még kevésbé elvitatni tőle azt az egyértelműen negatív, fejlődést gátló hatást, amit a meghódított népek sorsára gyakorolt. De mérjük fel világosan, hogy a korszak kutatásának és megismertetésének két lehetséges módja van és válasszunk közülük. Az első a látványosabb, hálásabb és egyben könnyebb is. Barbár, a fejlődés alacsony fokán álló hódítók pusztításait írjuk le, tanítjuk az iskolában és mondjuk el ismeretterjesztő előadásokon — hangsúllyal a barbárságon és a pusztításon, sok sértettséggel. A másik út nehezebb és kevésbé kitaposott, bár Salamon Ferenc jó száz évvel ezelőtt már elvégezte rajta a maga szilárdnak bizonyult alapozását. Megpróbáljuk indulatok és negatív ítéletek nélkül feltárni a török társadalom sajátosságait; a birtokviszonyokban, a központi hatalom erejében, a gazdálkodás rendszerében megragadni azt az „egészen mást”, ami ezt a társadalmat az európai feudalizmustól olyannyira megkülönböztette; megérteni és ésszel elfogadni, hogy ennek a társadalomnak az életben tartója és fejlesztője a hódítás volt — nem egyszerűen a hadjáratok során összekapkodott hadizsákmány, hanem a területi terjeszkedés maga. És ha elismerjük a török társadalomban a mi feudális rendszerünkötől eltérő tartalom létezését és ezzel létjogosultságát, jó esélyekkel foghatunk hozzá annak felméréséhez, hogy mi kerekedett ki a különböző társadalmak együttéléséből a meghódított európai országokban. (S ha már a „Váarak, törökök” adta az ürügyet mindezek elmondására: a film befejező részében ez utóbbi törekvést éreztem uralkodónak, a középsőben viszont az európai szemléletet.)

3. Ezzel el is jutottunk a török uralom értékelésének nagyon nehéz kérdéséhez. Mit tett a birodalom a meghódított európai országokkal?

Induljunk ki a Balkán félsziget helyzetéből. Keleti felén a XIV. század végén, a nyugatin a XV. század második felében elült a fegyverzaj, s a magyarországi harcok idejére már az egész félsziget békés hátországgá csendesült. Négy évszázados viszonylag nyugalmas korszak következett — hozzánk képest feltétlenül az —, csaták, várostromok és éhes zsoldoseregek garázdálkodása nélkül. (Csak egyetlen jellemző apróság arra, hogy mennyire más világ volt ez a mienkénél. Bolgár turkológusokat faggattam arról, hogy mekkora őrség védte fővárosukat, a ruméliai beglerbég székhelyét. Nem tudtak válaszolni. Bennem csak később merült fel, hogy ugyan miért kellett volna ott állandó őrsegnak állomásoznia. Ők nem kevésbé értetlenül néztek rám: biztosan volt a pasának testőrsége, de nem mindegy, hogy 20 vagy 50 emberből állt?) A balkáni országok szakirodalmában újabban olyan véleményeket olvashatunk, hogy a hódítás a kezdeti évtizedekben egyenesen gazdasági fellendülést hozott azzal, hogy felszámolta a széttagolódást és az anarchiát, eltüntette a régi vámkorlátokat és az addig egymástól elszigetelt területeket egy vaskézzel centralizált óriásbirodalom gazdaságának vérkeringésébe kapcsolta be.

S mégis éppen itt, ezen a viszonylag nyugodalmas területen mérhetjük le legtisztábban azt a pusztítást, amit az idegen uralom végzett. Pusztítást nem elsősorban az anyagi javakban, hanem a fejlődés lehetőségében. Elolvashatunk szekénderéknyi szakirodalmat, mégis csak a bolgár és macedon kisvárosokban és falvakban nézelődve, emberekkel beszélgetve foghatunk fel valamit abból, mit jelent az, ha valahol négy évszázadon át nem mozdul a világ. Változatlanul folyik el generációk élete, mert a rájuktelepedő társadalom olyan, hogy abban sem változik szinte semmi. S ami mégis, az a lent lévők életét nem az újat teremtő átalakítás erejével érinti. Lassan örökletessé vált a javadalombirtok? Ahmed majd hosszabb ideig szedi az adót, mint Musztafa. Megrendült a szultáni hatalom? A szandzsákbég virgonc hatalmi mámorában megint ráereszti prédaéhes kíséretét a falvakra. A birodalom elvesztett egy tartományt? megugrik a megmaradtak adója és az uzsorás megemeli a percentet. Ez mind csak esemény, nem változás, fejlődés. A dédapák és leszármazottaik ugyanazzal az ekével, ugyanúgy művelték a földet, osztották fel a falu határát; ugyanazokkal az eszközökkel vajták ki a bányák járatait és ugyanolyan ikonokat festettek, érdemi változást csak a XIX. század hozott. A „gólya, gólya, gilice” török gyerekén kívül mi már alig emlegetjük dalainkban az egykori hódítókat — a Balkánon ma is élnek a XIV. századi Krali Márkó törökellenes vitézi harcairól szóló énekek. A történeti folyóiratokban minduntalan ilyen tanulmányokkal találkozunk: „Ez és ez a XV—XVIII. században”, s bennük látszólag összevissza hányva sorakoznak a bizonyító adatok hol az időhatár elejéről, hol a végéről. Rossz szakemberek írják őket, akik nem érzékelik a fejlődést? Dehogyan. De erről a világról alig-alig lehet mást, mint statikus képet rajzolni.

Ebben, a *tespedésre kényszerítésben* van a török uralom igazi romboló hatása, s nem abban, hogy lemeszelték a Hágia Szófia mozaikjait és szétszórták a Corvinákat.

Magyarország mindezt szerencsésebben úszta meg. Nálunk „csak” égett az ország másfél évszázadon át, de azt igazán nem állíthatjuk, hogy mozdulatlanságba merevedett volna. A töröktől elfoglalt terület végvidéki elhelyezkedése a birodalomban, az ország és következményeként a hatalom megosztottsága a törököket olyan berendezkedési forma fenntartására szorította, amely egyedülálló volt a birodalomban. Ennek egyik sajátossága éppen az volt, hogy a várakba húzódó hódítók — elsősorban katonai feladatokkal és az adóztatással, s csak kevésbé a polgári igazgatással lévén elfoglalva — kieresztették kezükből az őslakosság mindennapi életének szervezését. Ezzel lehetővé tették, hogy az továbbra is maga, a saját hagyományait víve és fejlesztve tovább, szervezze meg gazdasági, jogi és szellemi életét.

Ha a Balkán félsziget országaival vetjük össze, ez az önállóság és az általa nyújtott fejlődési lehetőség óriásinak tűnik. Ha a magunk mércéjéhez mérjük: fuldoklás az összeszűkült gazdasági lehetőségek szorításában, vergődés a kettős uralom kettős kötelékében, másra, többre hivatott energiák mindennapos felőrlése az elpusztult termőterület felélesztésére, a felégetett lakóhely újjáépítésére — az élet fenntartására. Ezt a küzdelmet nálunk nem az idegen hatalom tespedésre kényszerítő hatása ellen kellett elsősorban vívni, hanem az anyagi pusztítás ellenében. S nagyon igaz, amit a filmben is hallottunk, hogy ez a pusztulás — lett legyen annak okozója magyar végvári katona, idegen zsoldos, erdélyi sereg, magyar földesúr vagy török katona — mindenestül a török uralom számlájára írható.

Bár a török uralom hatásáról egyre többet tudunk, a mérleg elkészíté-

sében még sok a bizonytalanság, s ez nyilván még sokáig megmarad. Van benne ugyanis egy nehezen és csak sok szubjektív ítélettel kalkulálható tényező, amit mégis mindig bevonunk a számításba. Ahhoz, hogy a visszavető hatást felmérjük, elképzelünk magunknak egy soha nem volt helyzetet: azt, amiben a török uralom nélkül lettünk volna a XVII. század végén. S ilyenkor hajlamosak vagyunk Németalföldre, Angliára meg Franciaországra nézni. Amikor a maradékot is felperzselő felszabadító háborúk után mi az élet újraindításával voltunk elfoglalva, Nyugat-Európa valóban átélt már két polgári forradalmat, Descartes és Rembrandt is történelem volt már. Nyilván senki sem gondol komolyan arra, hogy török uralom nélkül mi is valahol itt tartottunk volna. Az ilyesfajta összevetés azonban mégis ezt sejteti.

Pontosabb módszert kell keresnünk a mérlegkészítéshez. Olyant, amelyik elbírja azt a felismerést, hogy mi viszonylag még szerencsések voltunk; amelyekben csak azt írjuk a török uralom számlájára, ami valóban oda tartozik s nem egész elmaradásunkat a polgárosodásban. S amikor a rombadőlt Buda mellé nem Amszterdamot vagy Londont, hanem Prágát és Krakkót állítjuk oda kontrasztként. Azt hiszem, az eredmény így is éppen elég lehangoló lesz.